

Szaadja és Maimonides a tudományról és a Bibliáról

Biró Tamás

Az Antarktisz nevű kontinens létezik – legalábbis így tudjuk mindannyian a 21. század elején. De mire alapozzuk ezt a tudásunkat? Alapozhatjuk személyes tapasztalatra: odautaztunk, és saját szemünkkel ellenőriztük az állítást. Akinek erre nincs módja, az logikai úton is bizonyíthatja a fenti tételt. Az ókor óta létezett és a kora újkori térképeken megrajzolt elképzelés szerint léteznie kell egy *Terra australis incognita*-nak, „ismeretlen déli föld[rész]nek” (a korai felfedezők Dél-Amerikát, majd Ausztráliát is ennek részeként azonosították), amely „egyensúlyt tart” az északi félteke kontinenseivel.¹

Harmadik lehetőségként másoknak hiszünk: utazóknak, akik megjárták az Antarktisz, vagy olyanoknak, akik ilyen utazókkal találkoztak. Abszolút igazságként elfogadhatunk mindent, amit az iskolai földrajzkönyv leír, avagy abszolút igazságként viszonyulhatunk ahhoz, amit tanáraink, mestereink hagyományoztak ránk (például azt, hogy higgyünk a tankönyvnek). A világűrből készített, az Antarktisz ábrázoló fényképeket elfogadhatjuk bizonyítékként, azaz nem kételkedünk ezek eredetében, mivel azok hitelesnek gondolt csatornákon keresztül jutottak hozzánk: elvetjük a „globális tudományos csalást” emlegető konteo elméleteket. Negyedik opcióként pedig az Antarktisz képe megjelenhet előttünk álomban, látomásban vagy extatikus állapotban is, amelyeket az igazság misztikus megnyilatkozásaként értelmezhetünk.

A világra vonatkozó ismereteinknek csak kis része ellenőrizhető le bárhol, bármikor, bármely ember által. Mi történt a régmúltban, és mi fog történni a távoli jövőben? Mi van az égben, és mi van a föld alatt? Minek mi a kiváltó oka, és vajon valami másként alakult volna, ha a kiváltó okot megváltoztatom? Hogy rátérjünk egy konkrét kérdésre, amely a középkori filozófusokat rendkívüli módon foglalkoztatta: **vajon a világ öröktől fogva létezik, vagy a semmiből teremtett?** „Az pedig, hogy milyenek voltak a dolgok létezésünk előtt, olyan állapot, amelyet értelemmel rendelkező lény nem láthatott, ám mindannyian arra törekszünk, hogy értelmünkkel érzékeinktől távol álló, mélyebben elhelyezkedő ismeretekhez jussunk el” – írja Szaadja gaon a 10. században.²

A közvetlen megfigyelés, megtapasztalás (empíria) lehetőségei korlátozottak. Különösen korlátozottak voltak a középkorban, amikor – a korábbi és a későbbi korokkal ellentétben – meglepően kevesen foglalkoztak szisztematikus megfigyelésekkel, hisz az érzékszerveink csalhatnak. A gyakorlati kabbala, azaz az „abszolút” megismerése misztikus élmény által szintén csak egy szűk kör választása és privilégiuma volt. A legtöbb gondolkodó, filozófus számára két út maradt: az Antarktisz kapcsán említett második és harmadik opció. Egyrészt mindhárom nagy monoteista, ún. ábrahámita vallás kinyilatkoztatásra épült. A szentkönyv új értelmezéseire, valamint a megelőző évszázadok értelmezési hagyományaira hivatkozva számos állítást tettek a teológusok arra nézve, hogy a világunk honnan ered, hová tart és miből áll. Másrészt az antik filozófiai hagyomány sem csupán gondolkodási formákat és érvelési mintákat, hanem érvelésekkel alátámasztott konkrét állításokat is örökül hagyott, például a világ eredetére vonatkozóan is.

A középkorban a filozófia sok olyan területet foglalt még magába, amelyek csak az újkorban vagy a közelmúltban váltak önálló tudománnyá (ide tartozik a fizika, a pszichológia és a tudat kutatása is). A tudományos-filozófiai érvelést ugyanakkor az eukleidészi geometria mintájára képzelték el: ami az axiómákból szabályos, hibátlan logikai lépések révén levezethető, az be van bizonyítva, az abszolút igazság, akárcsak egy matematikai tétel. Az axiómák valódi megkérdőjelezéséig a 19. századig (a Bolyai–Lobacsevszkij-féle nemeukleidészi geometriáig) kell várni. A huszadik századi tudományfilozófia azt is megkérdőjelezte, hogy vajon minden tudományterület a matematika mintájára működik-e, és egyáltalán egyenes vonalban haladunk-e előre az igazság felé. Az abszolút igazság létét pedig még később a posztmodern kérdőjelezte meg. De ne szaladjunk ennyire előre.

A középkori muszlim, keresztény és zsidó filozófus rendelkezésére két hagyomány állt: a kinyilatkoztatott szent könyvé, valamint az antik görög filozófiáé. Arisztotelész amellettt érvelt, hogy a világ – az anyag és az anyag mozgása – örök. Anyag csak anyagból jöhet létre, mozgást csak mozgás indíthat el: mi mozdította meg az első mozgatót, mi indította be az első anyagot létrehozó mozgást? Ezzel szemben

a bibliai hagyomány a világ semmiből történő teremtését (*creatio ex nihilo*) állította. Az ellentét látszólag feloldhatatlan. Vajon egy vallásos filozófus ilyen esetben mit tesz? Elveti a Bibliának ellentmondó tudományos véleményt? Aligha.

Először is Arisztotelész – „nem az ókori, hanem a középkori Arisztotelész”, ahogy Colette Sirat fogalmaz³ – gondolatmenete átfordítható úgy, hogy Isten („az első mozgató”) szükségszerűen öröktől fogva létezik. Ő maga viszont nem anyag, hanem az anyagi világ teremtője, forrása.

Számos középkori filozófushoz hasonlóan a korai (babiloniai) arab-zsidó filozófia kiemelkedő alakja, **Szaadja gaon** (882–942) is úgy véli, hogy a kinyilatkoztatás és a helyes gondolkodás („spekuláció”) szükségszerűen ugyanarra az eredményre vezet. „Te pedig, kutató, (...) ha a mienkhez hasonló következtetésre is jutottál, azaz hogy a létezők a semmiből teremtettek (...) tartsd magad e három tényhez e könyv minden fejezeténél: (1) a te bizonyítékaid erősebbek, (2) le tudod győzni a veled vitatkozó érveit, (3) és prófétáid csodás jelei a te előnyödre szolgálnak.”⁴ Majd így folytatja: „a mi magasságos Urunk kinyilvánította számunkra, hogy minden dolog teremtett, hogy semmiből teremtettek, a Szentírás szavai szerint: *Kezdetben teremtette az Isten a mennyet és a földet* (1Mózes 1:1) (...) S mindezt [Isten] csodás jelekkel és bizonyítékokkal is alátámasztotta, úgyhogy elfogadtuk.”⁵ Ezen bevezető után Szaadja áttér a filozófia érvekre: „ezen állítás úgy [spekulatív] vizsgálódás útján, amint próféta-sággal is igazolható, s rájöttem, hogy sokféle módon alátámasztható, ám mindezekből most csak négy bizonyíték leírására szorítkozom.”⁶ És ezt követi négy filozófiai gondolatmenet a világ teremtett volta mellett. A megismerés két útja, hiszi Szaadja, egy és ugyanazon irányba vezet.

Averroës (Ibn Rusd, 1126 – 1198) megvédte Arisztotelész érveit a világ örökkévalósága mellett. Az általa kommentált Arisztotelész-művek révén ismerte meg a keresztény és a zsidó világ az ókori filozófust. A reneszánsz évszázadaiban követőinek egy része – így az ún. *zsidó averroisták* is – felvetették a *duplex veritas*, avagy „kettős igazság” lehetőségét: ha a hit és a tudományos kutatás eredménye egymásnak ellentmond, mindkét állítás lehet egyszerre igaz. Azonban csupán nagyon kevesen vallották filozófiai szinten is ezt az elméletet. Sokkal gyakoribb a mai napig egyfajta „pragmatikus duplex veritas”: a tudomány iránt nyitott teológus, pap vagy rabbi, avagy egy laikus vallásos tudós életének egyik síkján a tudományt műveli, a másik síkon pedig hívő.⁷ A két sík, az intellektuális és az emocionális szféra, nem találkozik egymással. Leegyszerűsítve: munkaidőben ősrobbanást, darwini evolúciót vagy éppen bibliakritikát oktat az egyetemen, szombaton pedig a világ teremtéséről szóló részt olvassa fel a zsinagógában.

A muszlim Averroës fiatalabb kortársa és földije, a zsidó **Maimonides** (1135/1138–1204) egy rendkívül meglepő álláspontot foglalt el. Filozófiai főművében, a *Tévelygők útmutatója* II. könyve 25. fejezetében azt állítja, hogy ha ellentmondás van a filozófiai-tudományos gondolatmenet által levezetett igazság és a Biblia közt, akkor *nem a tudomány téved, hanem a Bibliát értelmezzük rosszul*. Micsoda merész és szokatlan megállapítás!

A *Tévelygők útmutatójának* központi kérdése a bibliai antropomorfizmusok értelmezése: Isten „alakja”, „képmása” (1Mózes 1:26, 4Móz. 12:8) Isten „ujja” (2Móz. 8:15), Isten „keze” (pl. 2Móz. 14:31), Isten „alászáll” (pl. 1Móz. 11:5, 2Móz. 19:11, 4Móz. 12:5), Isten „arccal archoz” beszélt Mózeshez (2Móz. 33:11) – olvashatjuk a Héber Bibliában, mintha Isten emberi tulajdonságokkal rendelkezne. A filozófiai gondolatmenet viszont arra a következtetésre vezette Maimonidest – akárcsak a többi muszlim és zsidó filozófust –, hogy a „minden tekintetben tökéletes”⁸ Istennek nem lehet alakja, képmása, ujja, keze, arca, térben nem mozoghat fel és le... és általában, nem beszélhetünk róla emberi fogalmakkal.⁹ A bibliai antropomorfizmusok csupán allegória, mert „a Tóra emberi nyelven szól” – idézi Maimonides a talmudi kifejezést.¹⁰ A Biblia nem szó szerinti, hanem allegorikus értelmezése az ókorig nyúlik vissza. Korai ismert képviselője *Alexandriai Philón* (kb. i.e. 20 – i.sz. 50), akitől sokat kölcsönöztek a keresztény egyházatyák. Zsidó kontextusban az allegorikus értelmezés egyike a négy bibliaértelmezési szintnek,¹¹ bár a rabbinikus irodalomban kevésbé gyakori, mint a másik három. Maimonidest viszont a filozófiája arra kényszeríti, hogy ezeket a kifejezéseket ne szó szerint olvassa, hanem jelképes ábrázolásként.

Ezután tér át (II. könyv, 25. fejezet) a világ öröktől valóságának a kérdésére, és azzal a meglepő állítással indít, hogy *nem* a bibliai elbeszélés miatt gondoljuk azt, hogy a világ teremtett. Hiszen, érvel Maimonides, nem találunk több bibliai passzust a világ teremtése mellett, mint ahány szöveghelyet felsorolhatunk Isten testi mivolta mellett. Ha utóbbiakat hajlandók vagyunk allegorikusan értelmezni, akkor az előbbiekkkel is megtehetnénk ugyanezt. És valóban, ma már számos teológus értelmezi allegorikusan a teremtés bibliai elbeszélését, amely így összeegyeztethető marad a mai fizikai és biológiai elméletekkel. Maimonides, ha ma élne, úgy gondolom, alapos megfontolás tárgyává tenné a mai tudományos érveket (vöröseltolódás, fossziliák, stb.), és ha ezek meggyőzik őt, hajlandó lenne allegorikusan értelmezni a Tóra első fejezeteit is.

Azonban Maimonides a 12. században élt, és ő Arisztotelész érveit vette górcső alá. Ott viszont, ellentétben Isten testnélküliségével, Maimonides nem talált meggyőző bizonyítékot a világ örök időktől valósága mellett – „minél fogva szükségtelen a szent irási helyeket csürni csavarni és allegorice értelmezni”.¹² Ha nem szükséges a Bibliát allegorikusan értelmezni, akkor Maimonides nem is tesz így. Ezért Maimonides megmaradhatott a világ teremtett voltánál, amivel – nem mellesleg – a Tórában leírt és a vallás szempontjából nagy jelentőségű csodákba vetett hit sem került veszélybe. De hozzáteszi: ha mégis bebizonyítanánk logikai úton a világ öröktől való létezését, akkor a teremtés bibliai leírását is új módon, allegorikusan kellene értelmeznünk.

Akkor most létezik az Antarktisz? Mindennapi életünket ez a kérdés éppen annyira nem érinti, mint az a kérdés, hogy hatezer vagy tizenhatmilliárd éves-e az univerzum. Az számít, „a mire a thóra reményt nyújt vagy a mitől megfélemlit”¹³ – írja a vallásos filozófus. Nem az a legfontosabb kérdés számunkra, létezik-e a legdélebbi kontinens; bennünket az érint, tudatos energiagazdálkodással lassítani tudjuk-e a sarki jég olvadását. Ugyanígy Maimonidesnek, a rabbinak, a vallásos zsidók hite és a parancsolatokat követő viselkedése számított. És mégis... nem csak gyakorlati emberek vagyunk. Érdekelnek bennünket a távoli kontinensek és a világ eredete is. A megismerés különböző útjain járva szeretnénk minél több tudásra szert tenni. Így volt ezzel a középkor embere is.

¹ Mai tudásunk szerint ez az érv már nem állja meg a helyét.

² Szádja Gáon, *Hittételek és vélemények könyve* (Hegedűs Gyöngyi ford., Budapest: Goldziher Intézet – L'Harmattan, 2005), az I. értekezés bevezetése, p. 47.

³ Vagyis Arisztotelész, ahogyan őt a középkorban olvasták, értelmezték. Colette Sirat, *A zsidó filozófia a középkorban: A kéziratos és a nyomtatott szövegek alapján* (Budapest: Logos Kiadó, 1999), p. 9.

⁴ Szádja Gáon, *Hittételek és vélemények könyve* (Hegedűs Gyöngyi ford.), az I. értekezés bevezetése, p. 48.

⁵ Uo.

⁶ Uo., I. értekezés 1. fejezet, p. 49.

⁷ A magyarországi neológ rabbik kapcsán lásd: Biró Tamás, „Szeminárium és bibliakritika: Elzász Bernát és a Rabbiképző Teológiai Egylete az *Egyenlőség* hasábjain”, in Babits Antal (szerk.): *Papírhíd, az egyetemes kultúra szolgálatában: Scheiber Sándor születésének 100. évfordulójára* (Budapest: Logos Kiadó, 2013, pp. 211–258), különösen p. 243.

⁸ Maimonides, *A tévelygők útmutatója* (Klein Mór ford.; reprint, Budapest: Logos Kiadó, 1997), I. könyv 26. fejezet, p. 112.

⁹ Figyeljük meg, hogy ami az egyszerű, laikus hívőnek vallási dogma, az a középkori filozófusok (nem kizárólag Maimonides) számára filozófiai gondolatmenettel alátámasztható (bizonyítható) állítás.

¹⁰ Uo., p. 111.

¹¹ PaRDeSz, úgymint: *psat* ('egyszerű') = [viszonylag] szó szerinti értelmezés; *remez* ('utalás') = allegorikus értelmezés; *dras* ('keresés, értelmezés') = kreatívan gazdagító értelmezés; és *szod* ('titok') = misztikus értelmezés.

¹² Uo., II. könyv 25. fejezet, p. 574.

¹³ Uo., p. 575.